

УДК 811.111-1.09(73)Е

Л. П. Статкевич,
кандидат філологічних наук, доцент
(Хмельницький національний університет)

ПАРАТЕКСТУАЛЬНІСТЬ У ПОЕЗІЇ "ВЕЛИКОПІСНА СЕРЕДА" ТОМАСА СТЕРНЗА ЕЛІОТА

У статті здійснено інтертекстуальний аналіз поеми відомого англо-американського поета ХХ ст. Томаса Стернза Еліота "Ash Wednesday" ("Великопісна середа", 1930). У пропонованій роботі досліджується один тип міжтекстового впливу – паратекстуальність. Найбільш семантично акцентованим джерелом "чужого слова" в аналізованому творі є "Божественна комедія" Данте. Паратекстуальність розглядається як одноступенева інтеракція: $T^1 \rightarrow T$, де T^1 – "Божественна комедія", а T – інтертекст Еліота.

Еліот увійшов в історію літератури та культури минулого століття як реформатор англомовної поезії та літературної критики. Авторитет Еліота в літературі та літературній критиці сприяв ще прижиттєвому визнанню його класиком. Більше того, теорія поезії Еліота значно вплинула на розвиток окремих напрямків в американській "новій критиці". Як помірний авангардист, він виступив у літературі митцем неокласичної орієнтації (Еліот називав себе "неокласицистом"). Поетична творчість Еліота стала органічною частиною неокласицизму минулого століття, свідомо зорієнтованого на традицію як філософський та естетико-ідеологічний феномен. Саме прагненням поета осмислити літературне минуле, оновити його, збагативши іншими семантичними відтінками у власному метатексті, можна пояснити те, що Еліота було визнано елітарним митцем минулого століття (К. Брукс, М. Тормелен, П. Слоан, Дж. Вільямсон та ін.).

Безперечною заслугою Еліота в поетичному мистецтві першої половини ХХ ст. є те, що він усвідомив літературний процес як якісно новий культурний етап та зрозумів необхідність збереження традиції у складній та суперечливий період авангардизму. Так, зокрема, в передмові до збірки есе "Священний ліс" (The Sacred Wood, 1920) Еліот пропонував не сприймати літературу як замкнену у своїй епосі систему творів, а як культурно-естетичну цінність, яка належить усім епохам. Саме здатність переосмислити, використовуючи у власних творах різномірний матеріал, що належить різним культурно-історичним етапам, стала основою його творчого новаторства. У своїй творчості Еліот не лише задовольнив відчуття традиції та укріпив зв'язок епох, а й розробив поетику зчеплення, основою якої було "створення нових єдностей" (Т. С. Еліот) та "поєднання непоєднуваного" (У. Скафф).

Мета даної статті – ідентифікувати прототекст інтекстів у сильних позиціях твору, відстежити їх смислово трансформацію, а також специфіку функціонування у новому контексті. Під паратекстуальністю ми розуміємо відношення тексту до свого заголовку, епіграфу чи післямови. Об'єктом цієї інтеракції є "Божественна комедія" Данте Аліґ'єрі.

Т. С. Еліот зацікавився творчістю Данте Аліґ'єрі на початку ХХ століття, у пошуках джерел для "оновлення англомовної поезії" [1: 219-226]. Про те, що саме поезія Данте "здійснила найбільш стійкий та глибокий вплив на його поетичні експерименти" Еліот зізнавався у праці "Що означає для мене Данте" ("What Dante Means to Me", 1929). У цій праці першим імпульсом, який спонукав звернутися до творчості італійського поета Еліот назвав вдячність [2: 342].

Адекватно оцінити усю глибину того впливу, який здійснив Данте на Еліота неможливо. Еліот не лише ґрунтовно вивчав твори Данте, завчав напам'ять цілі кантики, та присвятив його естетиці, філософії та теології чимало сторінок своїх роздумів, а й чітко окреслив усю неосяжність цього впливу: "Майже всі вірші ми переростаємо, так само як переростаємо майже всі пристрасті. Поема Данте – одна з тих, до якої сподіваєшся дорости лише до кінця життя" [2: 307-308]. В'яч. Вс. Іванов доволі лаконічно і водночас повно визначив значення Данте на формування поетичного світотворення Еліота: "Данте був одним із головних орієнтирів для Еліота" [3: 228]. Оскільки Еліот сам визначає типи "впливу" великого флорентійця на моделювання його поетичного світу, вважаємо за необхідне звернутися до першоджерела: "Зрозуміло, я запозичував у нього (Данте) окремі рядки, намагаючись відтворити, вірніше, пробудити у свідомості читача пам'ятні картини деяких сцен Дантової "Комедії", і таким чином установити зв'язок між середньовічним пеклом та сучасним життям. <...> У примітках я зробив окремі посилання, щоб читач, який угадав алюзію, знав про моє бажання обов'язково довести її до свідомості і про те, що, пропустивши її, він не зміг би вловити смисл" [2: 343]. Дантові мотиви актуалізуються в кожному поетичному творі Еліота за допомогою таких форм інтертекстуальності як алюзії, цитати без атрибуції та вкраплення іншого стилю. У пропонованій статті ми зосередимо увагу на інтекстах-епіграфах та інтекстах-заголовках у поезії "Великопісна середа".

Аналізований твір розпочинає "католицький період" у творчості Еліота. І справедливо визначається дослідниками як найбільш складний у філософському та теологічному плані.

© Статкевич Л. П., 2009

"Великопісна середа" – одна із найбільш "особистих" поем, написаних від першої особи, яка виражає досвід індивідуального "чистилища" поета. Роботу над цим твором та його публікацію автор вів частинами, що безумовно свідчить про складність проєкції духовного пошуку Еліота-людини в моделюванні поетичного світу Еліота-митця. Еліотологи називають цей твір "поетичною сіютою", яка початково складалася із п'яти окремих поезій. Повний текст поеми складається із шести частин, і вийшов друком у 1930. Так, наприклад, роботу над другою частиною "Великопісної середи" Еліот закінчив у 1927 році під назвою "Salutation" – ("Слова привітання"), саме в цей час поет таємно приймає англокатолицизм. Перша частина, як окрема поезія мала назву "Perch'lo Non Spero" ("Бо я не сподіваюсь повернутись знов"), її було надруковано у 1928 р., а третю – "Som de l'escalina" ("Вершина сходів") – у 1929 р., п'ята частина мала назву "La Sua Volun-tade" ("Його воління") [4: 168]. Назва поеми, що характерно для поезики Еліота, є полісемантичною. Великопісна середа у римо-католиків – це перший день Великого посту. Під час церковного ритуалу священник малює попелом на чолі прочанина хреста зі словами: "Бо ти порох, – і до пороху ти повернешся" [5: 19]. Тема покаяння меси, запропонована назвою твору, відіграє у поемі Еліота структуротвірну роль. Хрест із попелу – головний знак ритуалу, який символізує гріховність і дає надію на прощення. Попіл на лобі прихожанина, як елемент ритуалу, в римо-католиків близький до символіки Данте:

Сьома "глаголами" чоло списав

Мені вістрям меча він і: "Ці плями подбай в дорозі стерти!" – проказав" [6: 221].

У "Божественній комедії" Ангел перед воротами Чистилища креслить містичні літери на чолі героя. Н. Фрай визначив глибокий релігійний та символічний смисл "Великопісної середи" у християнському космосі та підкреслив її значення як відправного пункту духовного паломництва: "Великопісну середу" Еліота побудовано на мотивних та образних паралелях між церковним календарем, "Чистилищем" Данте та окремими елементами Біблії" [7: 174].

Головна тема поеми, як засвідчує уже назва твору, – прагнення ліричного героя до духовного очищення через каяття та спокуту. У другому розділі роботи "Данте" – "Чистилище і Рай" (1929), Еліот писав: "прокляття і навіть святість більше вражають, аніж очищення" [2: 310]. Герой Еліота є учасником священнодійства – духовного очищення, котре вимагалось від християн під час Великого посту. Пальмове гілля, яке зберігалось від святкування Входу Господнього до Єрусалиму, у цей день спалювали, а попіл освячували до першої меси Великопісної середи. Священний ритуал закінчувався покаянню процесією. Протягом століть священний попіл отримували лише ті, хто покався привселюдно. Ця церковна традиція має біблійні витоки, адже в Біблії той, хто кається, одягається у волосяницю та посипає голову попелом. Згідно з цією релігійною традицією, Еліот не сприймав духовного очищення без покаяння.

До того ж перший рядок поеми актуалізує в контексті "Великопісної середи" тему, яка узагальнено визначається О. Ушаковою як "тема Беатріче", тим самим уточнюється поетичний контекст – "Нове життя" та останні пісні "Чистилища". Ми не бачимо підстав для такого узагальнення, оскільки вважаємо, що в Еліота цей образ збірний: і Пречиста Діва, і кохана Г. Кавальканті, та, зважаючи на особистісність поеми, можна припустити, що прототипом Владарки була й Емілі Хейл, із якою поета пов'язували романтичні стосунки в певні періоди його життя.

У першій строфі "Великопісної середи" поет актуалізує мотив безнадії та сумнівів героя у власних силах пройти до кінця шлях очищення. Перша строфа поеми Еліота – дослівний англомовний переклад назви балади Г. Кавальканті "Perch'lo Non Spero" – уводить мотив безнадії, який у контексті Біблії та "Божественної комедії" імплікує біблійну тему вигнання з Раю:

Because I do not hope to turn again

Бо я не сподіваюсь повернутися знов

Ці рядки перегукуються із епіграфом до "Любовної пісні Альфреда Дж. Пруфрока" та засвідчують мотивну автоінтерацію. Балада "Perch'lo Non Spero" Г. Кавальканті – це прощання з коханою жінкою перед смертю. Баладу переклав Д. Г. Россетті під назвою "Ballata, written in Exile at Sarzana" ("Балада, написана у вигнанні в Саранце"). Переклад Д. Г. Россетті починався: "Because I think not ever to return, // Ballad, to Tuscany <...>" [13: 169] (підрядник наш. – Л. С.: Бо я навіть не думаю повернутися, Баладо, до Тоскани). Р. Шучард правильно, як на наш погляд, зауважив, що Еліот ототожнює себе з поетами-вигнанцями Г. Кавальканті та Данте: "Звернімося до перефразування рядка Кавальканті – "Бо я не сподіваюсь повернутись знов", – Еліот у своєму власному емоційному та духовному вигнанні до Лондона відмовляється від надії повернутися у свою Тоскану, до дами, яка продовжує жити в його пам'яті. Його сучасна балада "Великопісна середа" – мандрівка в пошуках свого місця, в ній розкриваються муки душі, які виливають у любовній поемі тугу про неможливість земного кохання" [8: 149]. Отже перший рядок "Великопісної середи" є полігенетичним: перший прототекст – балада Г. Кавальканті (у тексті Еліота це цитата без атрибуції), а другий – Біблія. Тому цей інтекст класифікуємо як літературний, а інтерацію – "текст у тексті". Також варто зазначити, що в обох варіантах має місце мотивна автоінтерація.

Е. Е. Дункан Джонс, аналізуючи другу частину "Великопісної середі", зазначає, що вона є зразком "солодкого стилю" ("dolce stil nuovo"), вона не схожа ні на що написане поетом раніше ні ритмом, ні натяками [10: 44]. Другій частині поеми в початковому варіанті передувало два епіграфи:

The hand of the Lord was upon me

Була надо мною господня рука <...>

Прототекстом цього метатекстового включення є Книга Пророка Єзекіїля 37:1. Другий епіграф, запозичений із XXIV пісні "Чистилища", Еліот дає італійською: "Salutation, evo significando". Діалогічна модальність (зовнішнє або внутрішнє спонування до діалогу) обох метатекстових включень актуалізується не лише відносно тексту та підтексту твору, а стосовно один одного. Безумовно, обидва прототексти визначають образність та тематику другої частини поеми Еліота. Друга частина "Великопісної середі" з'явилася як самостійна поезія під назвою "Salutation" – "Возславлення". Мотивна та образна інтеракція цієї частини полігенетична, тобто прототекстами є III розділ "Нового життя", де одягнена в білосніжні шати Беатріче, вітає Данте та вітання ангелом Гавріїлом Марії як Благословенної, так, як описано в Біблії. Ця частина розпочинається звертанням – "Lady", що, зважаючи на полігенетичність, імплікує синтез образів Беатріче, Пречистої та Небесної Обранниці Г. Кавальканті.

Для Еліота Беатріче була символом перетворення земного кохання в небесне (або тілесного в духовне). "Вираження кохання через споглядання його об'єкта є не стільки аристотелівським, скільки платонівським, тому це споглядання абсолютної краси та добродіяння відкривається через обмежений рамками людської природи, але гідний захоплення об'єкт" [цит за: 11: 66].

О. М. Ушакова, наприклад, вважає, що саме початкова назва розкриває задум поеми Еліота як поеми "преображеного Ероса" [11: 65]. Р. Шучард теж називає "Великопісну середу" Еліота любовною поемою: "<...> Це не стільки поема навернення, скільки початок любовної поеми, повної глибокого каяття" [9: 23]. Образ Володарки у творі Еліота – образ надзвичайно випуклий, який не вміщується у силует певної особи. А. Тейт у праці "Великопісна середа" розмірковував над цією абстрактністю: "Володарка може бути монахиною, чи навіть Богородицею, чи гарною жінкою; але її поетичне втілення відрізняється серйозною інтонацією закляття, урочистістю, що відповідає статусу релігійної особи" [цит. за: 11: 66]. У цій частині твору можна спостерігати досить незвичне для поетичної стратегії Еліота образне поєднання, яке будується не за принципом контрасту, а за аналогією: почавшись із хвали Володарці, він закінчується гімном Троянді, яка стала Садам.

Третя частина поеми Еліота у своєму самостійному варіанті мала назву "Som de l'Escalina" – "Вершина сходів". Ці слова є цитатою промови провансальського трубадура Арнаута (Арнольда) Данієля (пісня XXVI "Чистилище", 146 строфа): "А що ласкавий пан іде на шпиль" [6: 302]. У європейській літературній традиції образ драбини є символом духовного сходження. Н. Фрай дає класифікацію найбільш типових образів, через які реалізується мотив сходження чи спускання: "найбільш характерні образи сходження – драбина, гори, вежі і дерева; спускання – провали, занурення у воду" [7: 151]. Шлях до істини – це і рух догори сходами любові. А кінцева мета цього руху – прагнення до Бога.

Образ драбини у метатексті Еліота є автоінтертекстуальним: він з'являється ще в ранніх творах "Любовній пісні", "Жіночому портреті", "La Figlia Che Piange". У кожному творі цей образ пов'язаний із любовними переживаннями ліричного героя. Так, наприклад, у "Любовній пісні" та "Портреті" наратор на вершині сходів переймається своїми стосунками (чи їх відсутністю) з жінками, відсутністю жінки в "Рапсодії", втратою духовного зв'язку з жінками в "Бербенку", втратою чуттєвості в стосунках із жінками у "Безплідній землі", добровільною відмовою від жінки у "Великопісній середі" [13: 72]. У "Великопісній середі" образ сходів наповнюється філософським переосмисленням: відновлюється їх старозавітне значення як єдиної ланки між людиною та Богом. Драбина Іакова – архетип духовного сходження, очищення душі, пізнання смислу речей. "І снилось йому, – ось драбина поставлена на землю, а верх її сягав аж неба. І ось Ангели Божі виходили і сходили по ній" [5: 28:10]. У "Великопісній середі" Еліот долучається до християнської традиції інтерпретації драбини і під впливом "Чистилища" Данте розташовує поворотну сходинку в центрі своєї поеми [7: 160]. Герой Еліота прагне пройти шлях Данте.

Четверта частина "Великопісної середі" в окремій редакції мала назву "Vestita di color di fiamma" ("Вдягнена у кольори вогню"). Уже сама назва ідентифікує прототекст цієї частини поеми – 33 строфи XXX пісні "Чистилища", де описується зустріч Данте з Беатріче. У своїй праці поет, зокрема, писав: "Пісню XXX Чистилища повністю зрозуміти неможливо без знайомства з "Новим життям", яке, на мою думку, потрібно читати після "Божественної комедії". Але ми, принаймні, можемо наблизитися до розуміння того, як майстерно Данте описує відродження старої пристрасті та перехід її в нове почуття, що відбувається в новій ситуації, котра надає всьому цьому особливого смислу, масштабу та значення" [2: 320]. Далі Еліот визначає останні пісні "Чистилища" як "найбільш наповнені індивідуальним почуттям в усій поемі" [2: 321]. Проте існують інші ймовірні варіанти прототексту,

тому вважаємо за необхідне зупинитися і на них. О. М. Ушакова, наприклад, аргументовано проводить паралель між цією частиною твору Еліота та сценою зустрічі Данте з Мательдою. А от Дж. Уільямсон проєктує підтекст та образ "the silent sister veiled in white and blue" ("сестра мовчуша, в білому та синьому серпанку") на період перебування Вів'єн Хей-Вуд на лікуванні у психіатричній клініці. Цю думку ми вважаємо досить справедливою, оскільки поєднання "To my wife", зроблена поетом у початковому варіанті, є вагомим аргументом на користь цього припущення. Таким чином, як і будь-який Еліотовий образ, "мовчазна сестра" має декілька інтерпретацій, що зумовлено наявністю декількох підтекстів. Оскільки для створення образу "мовчазної сестри" Еліот запозичив зовнішні та внутрішні риси усіх жінок Земного Раю і, можливо, близької йому жінки, то логічно вважати цей образ збірним. До того ж кольорова гама цієї частини твору теж спроектована на "Чистилище". Для відтворення атмосфери благодаті та просвітлення, якою наповнені останні пісні "Чистилища" та "Раю", Еліот обрав голубий, білий та зелений кольори.

П'ята частина поеми "Великопісна середа" у своєму самостійному варіанті мала назву "La Sua Volum-tade" ("Його воління"). Прототекстом цього метатекстового включення є 85 строфа третьої пісні кантика "Рай", а саме діалог Піккарди із Данте: "Його воління – мир наш, моря води, // Куди зусюди всяк несе ручай // Його всі твори й вироби природи" [6: 352]. Ця аллюзія актуалізує в підтексті твору ще один мотив, який знайде подальший розвиток у "Чотирьох квартетах" – мотив покори волі Господа. Рядок із останньої строфи поеми "Our rease in His will" [12: 67] ("Покій наш у його всевишній волі") є неатрибутованою цитатою із Данте. У праці "Данте" Еліот зауважував, що "ці слова відомі навіть тим, хто Данте не читав". І далі продовжував: "в них закладена тайна нерівності і водночас неістотності цієї нерівності в ступенях святості святих. Усі абсолютно рівні, проте кожна ступінь відрізняється від іншої" [2: 322]. У примітках до поеми Еліот писав про історичність образу Піккарди: "сестра флорентійського Форезе (приятеля Данте) і Корсо (зачинщика усіх його бід) Донаті, монахиня, яка належала до ордену заснованому Кларою Ассізською, силою вилучена Корсо з монастиря і видана заміж" [2: 338]. У п'ятій частині образ "сестри в серпанку" ("veiled sister") безперечно корелюється із Дантовою Піккардою. Що є очевидним свідченням образної автоінтертекстуальності.

Проведений інтертекстуальний аналіз дав можливість дійти наступних висновків:

1) Творчість Данте була динамічним об'єктом культурологічних, теоретичних та теологічних штудій Еліота. Великий флорентієць є *прецедентним автором* у його поетичній творчості.

2) Еліот актуалізував Дантовий інтекст у двох проявах: *експліцитно та імпліцитно*. Це ускладнює процес декодування та адекватної інтерпретації і робить поезії Еліота високоелітарними. Схематично даний тип інтеракції є одноступеневим: $T^1 \rightarrow T$, де T^1 – "Божественна комедія", а T – інтертекст Еліота.

3) Твори Данте у метатексті Еліота є джерелом не лише інтертекстуальності, а й паратекстуальності. Зафіксовано інтекст-епіграф до поезії "Любовна пісня Альфреда Дж. Пруфрока" та п'ять інтекстів-заголовків до кожної частини поеми "Великопісна середа".

4) Функціонування підтекстів, які виникли внаслідок таких інтеракцій визначаємо як ключові та літературні. Оскільки в першому випадку інтекст повною мірою впливає на розуміння підтексту, а в другому, – орієнтований на літературне джерело.

5) Центральними мотивами, які актуалізуються в результаті "чужого слова" є мотиви духовного очищення та спокути, мотив пошуку, мотив лабіринту, мотив учня та учителя.

6) З огляду на багатофункціональність дослідженої інтеракції, усі ідентифіковані функції можна класифікувати таким чином:

до культурно-семіотичної групи зараховуємо: комунікативну, ігрову, апеляційну, сигнально-мнемонічну;

до змістово-трансформаційної відносимо: трансформаційну, смислопороджувальну, імагогічну, інтерпретаційну, функцію генералізації та аксіологічну (оцінну);

до структурно-наратологічної групи функцій відносимо: структуротвірну та мотивну функції.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Matthissen F. O. The Achievement of T. S. Eliot. An Essay on the Nature of Poetry / With a chapter on T. S. Eliot's later work by C. C. Barber. – N.Y.: OUP, 1959. – 248 p.
2. Элиот Т. С. Избранное. Т. I-II. Религия, культура, литература. – М.: "Российская политическая энциклопедия" (РОССПЭН), 2004. – 752 с.
3. Иванов Вяч. Вс. "Вы помните, как бегуны...": Данте, Мандельштам и Элиот // Иванов Вяч. Вс. Избранные труды по семиотике и истории культуры. – М., 2000. – Т. 2. – С. 423-433.
4. The Oxford Book of English verse 1250-1900 // Ed. By A. Quiller – Couch. – Oxford, 1930. – 226 p.
5. Книга Буття, 28:10.

6. Данте Аліг'єрі. Божественна комедія: Поема // Переклад з італ. і коментарі Є. А. Дроб'язка; Передмова О. Б. Алексєнко. – Харків: Фоліо, 2001. – 607 с.
7. Frye N. Words with Power. Being a Second Study of "The Bible and Literature". – San Diego; N.Y.; L., 1990. – 342 p.
8. Williamson G. A Reader Guide to T. S. Eliot: a poem-by-poem analysis. – 1 st Syracuse University Press, 1998. – 248 p.
9. Schuchard R. Eliot's Dark Angel. Intersection of Life and Art. – N. Y., Oxford: OUP, 1999. – 157 p.
10. Jones Duncan E. E. AshWednesday // T. S. Eliot. A study of his writing by several hands / Ed. by B. Rajan. – N.Y., 1966. – P. 37-57.
11. Ушакова О. М. Філософія Чистилища в поемі Т. С. Еліота "Пепельная среда" // Вестник Московского университета. Сер. 9. Филология. – 2002. – № 2. – С. 57-80.
12. Ellmann M. The Poetics Of Impersonality. T. S. Eliot and Ezra Pound. – Cambridge: Harvard Univ. Press, 1988. – 207 p.
13. Wright K. Word Repetition in the Early Verse // Critics on T. S. Eliot. – London, 1973. – P. 21-25.

Матеріали надійшли до редакції 05.05. 2009 р.

Статкевич Л. П. Паратекстуальность в поэзии "Великопостная среда" Томаса Стернза Елиота.

В статье рассматривается интертекстуальность и роль дантовских мотивов в поэзии англо-американского поэта XX века Т. С. Элиота "Ash Wednesday" (1930). Семантика интертекстуально структурированного произведения – амбивалентна и диалогизирована. Используемые в поэзии интертекстуальные фигуры есть важными смыслообразующими элементами. Паратекстуальность анализируется как одноступенчатая интеракция: $T^1 \rightarrow T$, где T^1 – "Божественная комедия", а T – интертекст Елиота.

Statkevych L. P. The Great Wednesday Poetry by T. S. Eliot.

This article deals with the role and intertextuality of Dante's motives in T. S. Eliot's poem "Ash Wednesday" (1930). The semantics of the intertextual text presented in dialogues is ambiguous. The intertextual figures are the important sensemaking elements. Paratextuality is considered to be single-step interaction: $T^1 \rightarrow T$, T^1 meaning "The Divine Comedy" and T – Eliot's intertext.